

КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮКТӨ ӨСҮМДҮКТӨРДҮН ТҮРЛӨРҮН ПАЙДАЛАНУУНУН ЭЛДИК ЫКМАЛАРЫ

Бул макалада кыргыз элинин көп кылымдык тарыхы, жашоо тиричилиги менен кошо жаралган кол өнөрчүлүгүндө өсүмдүктөрдүн түрлөрүн пайдалануунун элдик ыкмалары жөнүндө баяндалды.

Негизги сөздөр: кол өнөрчүлүк, өсүмдүктөрдүн түрлөрү, аларды пайдалануу, жыгач, темир, жүн, тери.

METHODS OF USE OF PLANT KINDS OF CRAFTS

This article, along with the life of the centuries-long history of the people, made good use of the types of plants in detail about the methods.

Key words: crafts, chief types of plants, wood, iron, wool and leather.

Кыргыздардын кол өнөрчүлүк чеберчилиги өзүнүн көп кылымдык тарыхы, жашоо тиричилиги менен кошо жаралган. Кол өнөрчүлүк чеберчилиги дайыма элдин улуттук мүнөзүн, көркөмдүк өзгөчөлүгүн жана элдин турмуштук суроо – талабын канааттандыруучу туруктуу салттуулугун сактап келген. Кыргыздар көл өнөрчүлүк чеберчилигинде сөөктү, жыгачты, темирди, жүндү, терини, ташты чийки зат катарында пайдаланышкан. Элдик көл өнөрчүлүктүн жаралган буюмдары; *үй буюмдары, ат жабдыктары, зергердик буюмдар, элдик музыкалык аспаптар* болуп бөлүнөт. Ушул түрлөрдүн бардыгына жалпы мүнөздүү көркөмдүктү оймо-чийме берет. Оймо – чийме кыргыздын бардык буюм – теримдерине болуп көрбөгөндөй кооздукту жана көп маанилүүлүктү берет.

Жыгаччылык – элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. Ар бир жыгачтын өзүнүн өзгөчөлөнгөн касиеттерин чеберлер мыкты билишет. Алардын ичинен *өрүк* жыгачы катуу келет. Бул темирдин болоту сыяктуу чорт сынма болот. Жыгачтын курчу ушул өрүк - бычакты да майтарат. Эгер ошондой жоондугу бирдей алма жыгачын эки таштын ортосуна коюп урса ал чорт сынбай узунунан жарака кетип, кайыштай толгонуп, былчыйып туруп алат. Кыймылда турганда түбөлүктүү, чыдамдуу келгендиктен андан суу тегирмендин барасы жасалат. Өрүк-жыгачтын эң көркөмү. Өрүктүн өз өңүн буруш үчүн илгери чеберлер чекенди, арча, четинди сыяктуу түтүнү “ачуу” өсүмдүктөрдүн күлүн сыйпоочу. Адегенде кургак күлдүн өзүн да, анан аны сууга чылап чайкап, өрүктүн өңүн бурушкан. Ошондой эле өрүккө май сыйпап, отко койсо, ал кызарып, улам майды сиңирген сайын өрүк кочкулдана, күрөң өңдөнөт. Бирок комуздун үнүнө мындай ыкма тескери таасир этет.

Кайын да катуу жыгачтардан болот. Анын сырткы кабыгы кадимки тери менен резинага окшошот. Кайында бутак аз болот. Бирок алма менен өрүктүн жыгачтарына караганда мындан кылган колдонмо буюмдар жана идиш-аяктар үч эсе оор келет.

Тал орточо катуулуктагы жыгач. Бутактары аз болуп, ага көркөм оюм-чийим түшүрүү да оңой. Мунун бирин нече түрү бар. Айталы, ак тал өтө бышык келет. Көл башында жана тескей тарапта анын жапайы түрү жыш өсөт. Бул өтө ичке анан түз көрүнөт. *Турпан тал* болсо, айдама талдын түрүнө кирет. *Эчки тал (жергиликтүү тал)* тоолуу, таштак жерлерде өзүнчө чыгат да, ал да бутактанып, эң эле бышык өсөт. *Кара тал* өзүнүн бышыктыгы, бийиктиги жана октой түз чыккандыгы менен айырмаланат. Негизги жердик кара талды чеберлеп, суусунда чаап, бүтөөрдө туздуу сууга кайнатып алышат. Жыгач өтө суусунда да

кургаганда да жарылат. Туз аны чыйралтып, катуу кылып таштайт. Шамал жана күндүн шооласын көрсөтпөй, көлөкөдө сактайт. Кара тал бекем болуп, жылма чабылат. Муну таасын кургатуу үчүн табын билүү зарыл. Аң ичине, арык жээгине чыккан *сары тал* жергебизде сейрек кездешет. Бул анча деле узун эмес, муну кереге матоого жана түндүктүн чамгарагына кыйса болот.

Шилби өтө катуу болот. Анын жекече касиети анча байкалбагандыктан чүлүк, үзөңгү сыяктуу гана буюмдар аз санда жасалган.

Табылгы-жыгачтын эң катуусу. Даана кургаган ага бычак да, араа да өтпөйт. Өзүнүн атайын боёп койгондой, такыр өзгөрбөгөндөй түбөлүктүү өнү бар. Ошондуктан, табылгыдан камчыга сап, кыяктын жаасы жасалат.

Жыгачтын касиеттерин чеберлер бөлүп карашат. Жыгачты кургатууда жана сактоодо табигый түрдө кургатуу, кыкка көмүү, кайнатуу, кабыгы менен, кабыгын аарчып кургатуу, күндө жана көлөкөдө кургатуу өндүү жолдору бар. Жыгачтарды жик боюнча жарууда анын түндүк, түштүк, батыш, чыгыш тараптарын чеберлер эске алышат. Чеберлердин жыгачтардын морттугун, борпондугун, чымырдыгын, катуулугун, чарымдуулугун, бутактуулугун, чайырдуулугун, майлуулугун карап, ошого карата буюмдар жасалат. Мындан сырткары жыгаччылар жыгачтардын жердигин иштетээрде чала кургатуу, түзөтүү үчүн алгач койдун жаңы кыгына улам текши суу сээп, 8-9 саатта ысып чыккандан кийин ага керектүү санда жердикти сойлотуп жиберешет. Жаңы кыктын курамында түрдүү заттар болгондуктан жыгач ойдогудай жашыйт.

Жыгач буюмдары жашоо-турмуш ыңгайына карата; *боз үйдүн жыгачы (сөөгү), тиричилик эмеректери, ашкана жана аземдүү буюмдар* болуп төрткө бөлүнөт. Ар бир жыгачтын өзүндө жекече иштетүү касиети бар.

Карагай, кайың сыяктуулардын табияты иштетүүгө жеңил болот. Кайың суу чагында шамалга бат жарылат. Муну чаап болуп, жымсалдоо мезгилинде эле туздуу сууга кайната коюу керек. Кайыңда бутак аз болот. Бирок кургаткандан кийин да салмагы башка жыгачтардан оор болуп турат. Булардын бетине оюн-чийим түшүрүү да оңой туюлат. Алма, кара жыгач болсо күйгүзүү аркылуу кооздук түшүрүүгө оңтойлуу жердик. Кара жыгач жашында оңой иштетилгени менен кургаган чакта ага керки, чот өтпөй калат. Жыгачты чабуу менен кургатуунун сырларын чеберлер мыкты билишкен. Кургатуу-жыгач буюмдарынын табы, кеминде эки-үч жылы көлөкө жайда жатуусу. Ошондо аны иштетүү шарттуу келет. Төрт жыл жаткан жыгач андан бетер жакшы болот. Мында буюм баштапкы абалын сактап турат.

Үй буюмдары көчмөн турмуштун шартына жараша көчүп конууга ыңгайлуу жасалган. Күндөлүк турмушта колдонулуучу челек, чөйчөк, табак, аяк, сандык, үкөк, соку, кашык, чөмүч, бишкек, тарак, бешик жана боз үйдүн жыгачтары кирет.

Ат жабдыктарына кирүүчү ээр, укурук, камчынын сабы жыгачтан жасалат. Мисалы камчы сап адатта табылгы, ыргай, четин, кайың, долонодон жасалат. Укурук-азоо жылкыны кармоодо колдонулуучу буюм. Укуруктун сабы долоно, четин, тал, ыргай сыяктуу жыгачтардан жасалып, учуна илмек кыл аркан бекитилет. Ээр-жердиги карагайдан, талдан, теректен, кайыңдан жасалат. Айрым ээр чабуучулар буюмдун жердиги үчүн бака теректи, сай теректи, кок теректи, кара жыгачты жана тоо кайыңды да көбүрөөк пайдаланышат. Жоон долоно, ак чечек өндүү жыгачтардын ийин тапса ээр үчүн табылгыс жердик болот.

Элдик музыкалык аспаптар жыгач, кыл, ичеги, балтыркан, камыш, чопо, темир сыяктуу жердиктерден жасалат. Мисалы, байыркы кыргыздар балтыркандын жоон сөңгөгүнөн 45-50 см кесип кургатып, үчтөн алтыга чейин оюп, тешик кылып, чоор жасаган. Чоор ошондой эле өрүк, карагай, чогойно, шилби, камыштан да жасалат. Ал эми кыргыз элинин комузу катуу жыгачтардан-өрүк, алмурут, карагай, арча, жапан талдан жасалат. Жалбырактары күбүлгөн жана мөмөсү бышкан кезде кыйылган жыгач сомдолуп, сууга кайнатылып, ышталган комуз бек жана добуштуу болот. Айрым чеберлердин комуз жасоодо жыгачтардын жердигине жүргүзгөн байкоолору боюнча арчадан, чынар теректен жасалган комуз үндү орточо, жаңгак жыгачынан бийик, кара өрүк жыгачынан пас берет. Ошентсе да

өрүктөн өтөөрү жок. Комуз чабылуучу жыгачтын төрт тарабы (чыгыш, батыш, түндүк, түштүк) болот. Түштүк тарап бөлүгүнүн жарыш сызыктары майда келип, үндү мыкты берет. Жиктери түз жарыш кеткен жыгачтардан жасалган комуздун үнү ачык болуп, термелүүсү күчтүү болот. Кыл кыякты жасоодо жергиликтүү арча, жаңгак, тыт, алма жыгачтарын тандашат. Кыл кыяктын авазын күчөтүү үчүн карагай менен чайыр куурайдын чайырын колдонушат.

Музыкалык аспаптарды жасоодо ар бир жыгач устанын өзүнүн сыры бар.

Табылгыдан, ыргайдан мылтыктын ичине кенен баткыдай сүмбө жасалат. Бараңдын кундагы, шыйрагы ыргай менен чыргайдан (көк-жашыл келип, ыргайдан айырмаланат) жасалат. *Адыргы* - өрмөк согууда колдонулуучу жыгач курал болуп саналат. Адыргынын жердиги талдан, теректен, карагайдан, арчадан жасалат. Ал кыйылып келинээри менен чеберлер аны кадимкидей тактайдан жонуп, көлөкө жайда кургатат да кем карчы бычак менен тегиздейт. Адыргыны аракетке келтирүүчү жүн сабоодой эки таякча ыргайдан да, табылгыдан да болот. Ийиктин сабы катуу кургатылган талдан жана табылгыдан жасалат. Бишкекти арчадан, четинден, кайындан жана талдан жасайт.

Чеберлер жанаяк жасоо үчүн талды, теректи кырма идиштердей көлөмдө кыйып келип, ичин ойо баштап, көлөкө жайда кургатат. Бир кайнатып алса, сары суусу чыгып, тарамыштай бышык, узакка урунууга оңтойлуу болот. Кыргыз элинин байыртадан бери колдонуп келген кээ бир жыгач идиштери жана анын жасалышы жөнүндөгү маалыматтары төмөндөгү таблицада берилди.

Таблица 1.

Жыгач идиштер	Жыгач идиш жасалган өсүмдүк
Каймак бышкыч	Түспөлү челектен бөлөкчөрөөк, бийиктиги 80-100 см келип, сокудан да, челектен да узун болот. Талдан ийилет.
Соку	Арчанын, талдын, кайыңдын жана ушул сыяктуу катуу жыгачтардын дөңгөчүнөн жасалуучу жыгач идиш.
Сузгу	Кашык-жыгач идиштеринин бир түрү. Ак тал, кара тал, турпан тал, эчки тал, жер тал, сары тал, бака терек, кайың, арча, карагай, жаңгактан жасалат.
Табак	Арчадан, кайыңдан, жаңгактан, талдан чабылат.
Үкөк	Кайыңдан, теректен, карагайдан, арчадан, өрүктөн жасалган ашкана буюму.
Кеп	Жыгач-арчадан, кара жыгачтан, кайыңдан бут түспөлүндө жасалуучу, бут кийимдерди улгарууда кеп катары колдонулуучу үлгү.
Керки	Ыргайдан, кайыңдан, четинден, талдан жасалуучу жыгач устанын аспабы.
Керме (жаа)	Өрмөчүнүн өрүмдү жүзөгө ашыруучу жарым айлана түрүндөгү теректен, талдан жасалуучу жыгач куралы. Теректен тал бышыктык кылат. Талды суу кезинде кыйып келип, эки-үч күнү күнгө коюу зарыл. Ойдогудай кургаган тал кийин жарылып кетпейт. Улам баскан сайын ийилип турган жерин сууга салып коет. Сууга салынган жыгач жибип, жарылуудан сакталат. Сындырык-өрүмчүнүн мүйүздөн, эмен, өрүк, табылгы, кайыңдан жасалуучу негизг
Сындырык	Өрүмчүнүн мүйүздөн, эмен, өрүк, табылгы, кайыңдан жасалуучу негизги куралы.

Кыргыздардын көп кылымдык тарыхы, жашоо тиричилиги менен кошо жаралган кол өнөрчүлүк чеберчилиги жөнүндөгү салттуу билимдерин сактап калуу, колдонууну

жайылтуу, өсүмдүктөрдүн жасалган жыгач буюмдарынын сапаттуулугун, пайдалуулугун жана өзгөчөлүгүн даңазалоо жана өркүндөтүү биздин милдетибиз.

Адабияттар:

1. Акматалиев А. Кыргыздын кол өнөрчүлүгү (колдонмо) -Б.: Кыргызстан, 1996.-328 б.
2. Акматалиев А. Кыргыздын уз-усталары: Антология -Б.: КЭнин башкы редакциясы, 1997.-240 б.
3. Орозова Г. Кыргыздын улуттук маданияты (байыркы доордон 19-кылымдын аягына чейин).- Б.: Бийиктик, 2010.-132 б.